Varför *smörgåsar* och inte *smörgäss*?

Om problemet med oregelbunden plural i sammansättningar

Av GUNLÖG JOSEFSSON

Abstract

Josefsson, Gunlög, gunlog.josefsson@nordlund.lu.se, Professor, Centre for Languages and Literature, Lund University: “Why *smörgåsar* and not *smörgäss*? On the problem of irregular plural forms in compounds”. *Språk och stil* NF 30, 2020, pp. 117–142.

The plural *-ar* in *smörgåsar* for *smörgås* ‘sandwich’ is regular – even though *gås* ‘goose’, here used as a simplex, takes an irregular plural, *gäss* ‘geese’. Why is the form *smörgäss* not used? Similarly, for *trefot*, lit. three foot, ‘tripod’, neither *trefotar* nor the irregular *trefötter* seems right. To use an irregular plural in such compounds tends to evoke a core reading (“kärnbetydelse”) of the right-hand segment: a “bird reading” for *smörgäss* and a “human foot reading” for *trefötter* ‘tripods’. On the other hand, plurals, such as *gåsar* and *fotar* sound unknowledgeable. The choice of a plural form may thus present a normative problem. This article investigates how SAOL 14 (2015), The Swedish Academy word list, and *Svensk Ordbok* (2009) handle this conflict, and compares their recommendations to the actual use of such forms on the Internet. It also presents an answer as to why irregular plural forms can be problematic in compounds: An irregular plural (mediated by a lexical class marker) fixates the meaning of word-sized phrasal constituents to the core meaning of the root. This meaning is retained in compounds. For compounds that do not have a determinative reading, a conflict may arise, for example between the conventional plural of *fot*, *fötter* – crucially with the meaning ‘human feet’ –, and the meaning of *trefot* ‘tripod’, which does not involve human feet. Apart from N+N compounds an extension is made to adjectival and verbal compounds, and also to simplex words.

Keywords: compound, bahuvrihi, determinative, irregular plural, lexical class marker, core meaning.

Gås blir *gäss* i plural – varför heter det då *smörgåsar* och inte *smörgäss* i plural? »Icke-existensen» av formen *smörgäss* för ’smörgåsar’ exemplifierar det problem som kommer att diskuteras i denna artikel: Varför fungerar oregel-

Fröt till denna artikel kommer från Verner Egerland, som härmed tackas å det varmaste! Jag tackar även deltagarna i Grammatikseminariet vid Språk- och litteraturcentrum, Lunds universitet, den 17 oktober 2019 och i Grammatik i fokus, Lunds universitet, den 6 februari 2020 för ytterst värdefulla kommentarer. Tack även till de anonyma referenterna, som bidragit med mycket goda och tänkvärda synpunkter, på både innehåll och språklig utformning. Ansvar för alla återstående fel och tillkortakommanden vilar helt och hållet på författaren själv.

bunden plural ofta dåligt i sammansättningar som *smörgås*, trots att pluralformen för motsvarande högerled som simplexord är helt självklar? Ett annat exempel är *trefot*, där varken *trefotar* eller *trefötter* tycks vara riktigt lyckat. Gemensamt för de båda exemplen är att den oregelbundna pluralformen gärna lockar fram en konkret läsning av sammansättningen – *smörgäss* får oss att tänka på fåglar och *trefötter* på vanliga fötter. Varför är det så? Om språkbrukare väljer att använda en regelbunden plural, t.ex. *trefotar*, kan resultatet verka främmande – pluralen *fotar* »finns» ju inte. Vad rekommenderar normkällor, här representerade av ordlistor? Och hur gör språkbrukarna?

Diskussionen kommer att fokusera på sammansättningar med nominalt högerled, men den kommer också att breddas till vissa simplexformer där en oregelbunden plural inte gärna används om ordet har fått en ny eller utvidgad användning. Jag kommer även att göra en utblick till sammansatta verb och adjektiv.

Min analys går i korthet ut på att oregelbunden plural, via en markör för lexikal klass, kan frysa en betydelse, dvs. skapa ett idiom under ordnivån (jfr Marantz 1996). Denna betydelse motsvarar rotens kärnbetydelse, alltså den betydelse som är mest central i roten. Vid fortsatt ordutbyggnad, t.ex. när det aktuella ledet bäddas in i en sammansättning, bäddas också den frusna idiomatiska betydelsen in. Den idiomatiska betydelsen är inte knuten till regelbunden, dvs. produktiv pluralböjning, vilken har en mer flexibel betydelsepotential.

Artikeln är disponerad på följande sätt: I avsnitt 1 redogör jag för den teoretiska bakgrunden: den aktuella ordbildningsteori som jag bygger på, den roll som lexikala klasser spelar i denna teori samt den s.k. *ISA-regeln* (Allen 1978). I avsnitt 2 presenteras metoden och i avsnitt 3 data, framför allt sammansättningar med substantiv som högerled, tillsammans med en diskussion. I avsnitt 4 går jag vidare med min analys och gör därefter, i avsnitt 5, en utblick till andra ordtyper: sammansättningar med verb och adjektiv som högerled samt simplexord. Avsnitt 6 innehåller en diskussion om begreppet *kärnbetydelse* och varför det är denna betydelse som »konserveras» i den oregelbundna pluralen. Artikeln avslutas i avsnitt 7 med en sammanfattning.

1 Teoretisk bakgrund

Artikeln utgår från det ramverk om ordbildning som jag tidigare har presenterat (Josefsson 1995, 1997, 1998, 2001). Här antar jag att de minsta enheterna i

mänskliga språk är ordklasslösa rötter och särdrag. Exempel på särdrag är plural och presens, men även, som vi ska se, markörer för lexikal klass. Rötter är av olika slag, men de som är aktuella här är lexikala rötter med rik betydelse, dvs. rötter som finns i ord som *hund*, *leka* och *arg*. Den rot som finns i dessa ord återges som $\sqrt{\text{HUND}}$, $\sqrt{\text{LEK}}$ och $\sqrt{\text{ARG}}$. En rot har ofta sin mest typiska eller centrala betydelse, kärnbetydelse, knuten till en viss ontologisk kategori (framför allt någon av kategorierna ting, event eller egenskap), men denna tillhörighet är inte absolut. För roten $\sqrt{\text{STEN}}$ är kärnbetydelsen ting, och för roten $\sqrt{\text{LEK}}$ event. Jag har i tidigare sammanhang (Josefsson 1995, 1997, 1998) argumenterat för att ting-, event- eller egenskapsbetydelsen bestäms entydigt när roten i syntaxen kombineras med särdrag som skapar morfosyntaktiska substantiv, verb eller adjektiv. Denominala verb, t.ex. *stena*, *hjula* och *bolla*, är verb som, i och med att de är verb, har en eventbetydelse, men som involverar en rot som har ting (sten, hjul, boll) som sin kärnbetydelse. I förleder på sammansättningar kan rötter förekomma utan att vara morfosyntaktiskt kategoriserade för ordklass, t.ex. *tvätt-* i *tvättmaskin* och *tvättkorg*, där en event- eller tingbetydelse lockas fram av pragmatiken, dvs. vår kunskap om hur världen fungerar.¹ I *tvättmaskin* har *tvätt-* snarast en eventbetydelse (jfr 'maskin som tvättar'), medan *tvätt-* i *tvättkorg* snarare har en tingbetydelse (jfr 'korg för tvätt') – en maskin utför i någon mån en handling, medan en korg är till för förvaring. I många fall oscillerar dock betydelsen hos förledet av sammansättningar.

I Josefsson 2001 preciseras den kategori som gör substantiv eller verb av rötter till lexikala klassmarkörer.² Mer specifikt antas dessa markörer förutom ordklass bära information om lexikal klass, dvs. deklination respektive konjugation. Ord som substantivet *hund* eller verbet *lek* är alltså inga syntaktiska atomer utan är frasformade. N i trädet nedan står för 'nominal', V för 'verbal', LC för 'lexical class', och numreringen därefter anger deklination/konjugation.

Som trädet i (1) visar kopieras eller *perkolerar* informationen från det högra ledet till konstituenten som helhet och gör den till ett substantiv eller ett verb. För

¹ Möjligen fungerar fogemorfem som kategoriserare, så att förleder som *sago-* och *dags-* i *sagobok* och *dagsljus* är kategoriserade som substantiv p.g.a. fogemorfemen *-o* och *-s*. Denna fråga är dock inte relevant för diskussionen i denna artikel.

² För en djupare diskussion om förhållandet mellan rötter och ordklassmarkörer samt restriktioner och möjligheter, se Josefsson 1995, 1997, 1998, 2001 samt Marantz 1997.

enkelhetens skull kommer trädstrukturen fortsättningsvis att förenklas, så att endast ordklassinformationen anges i den övre noden. Huvud i strukturen är alltså ordklassmarkörerna med sin information om lexikal klass. I denna artikel kommer jag att anta ett system med sex deklinationer – lexikala klasser – för svenska substantiv. Detta system presenteras i tablå 1.

Tablå 1. Det svenska deklinationssystemet (efter Josefsson 2011).

Deklination	Exempel	Pluralmarkör	Pluralform
1	<i>skola</i>	<i>-or</i>	<i>skolor</i>
2a	<i>stol</i>	<i>-ar</i>	<i>stolar</i>
2b	<i>hare</i>	<i>-ar</i>	<i>harar</i>
3	<i>bild</i>	<i>-er</i>	<i>bilder</i>
4	<i>äpple</i>	<i>-n</i>	<i>äpplen</i>
5	<i>ägg</i>	<i>-Ø</i>	<i>ägg</i>
Oregelbunden	<i>fot</i>	olika former av markering	<i>fötter</i>

Det centrala i uppställningen i tablå 1 är inte antalet deklinationer eller hur indelningen är gjord utan att det finns en distinktion mellan regelbunden plural (deklination 1–5) och den grupp som har oregelbunden plural.³ Ofta förekommer pluralen *-er* tillsammans med omljud i denna sista grupp, t.ex. i *fötter* och *böcker*, och ibland är formen supplerad, som till exempel i *mus* – *möss* och *gås* – *gäss*. Säkerligen hade gruppen med oregelbunden plural kunnat delas in i undergrupper, men eftersom inläring av de specifika formerna sker lexem för lexem betraktar jag pluralformen som idiosynkratisk för orden i fråga.

En lexikal klass kan, men behöver inte, bära betydelse (se Josefsson 2001). Den kan vidare ha eller sakna realiserat fonologiskt uttryck. För deklination 1 är markören *-a*, som för *skol-a* och *flick-a*. För deklination 2a är den *Ø*, som för *stol* och *häst*. För deklination 2b är markören *-e*, som för *hare* och *loge*. En generell fonetisk regel som innebär att hiatus av obetonade vokaler undviks i svenska (Josefsson 1997, 2018) gör att *a* och *e* stryks före pluralerna *-or* och *-ar*: *skol-or*, *flick-or*, *har-ar* och *log-ar* (inte **skolaor* etc.).

Begreppet *lexikal klass* motsvaras för verbens del av konjugation, som i korthet bestämmer hur tempusformer, imperativformer och infinita former (infinitiv och supinum) realiseras. En teoretiskt heltäckande teori om vilken konjugation eller vilka konjugationer som kan betraktas som regelbundna och

³ Vad gäller regelbunden eller ommarkerad plural är det rimligen så att deklination 2a är den mest ommarkerade för utrala ord; nya utrala ord i svenska språket tycks i de allra flesta fall böjas på detta sätt. Frågan om ommarkerad deklination för neutrala ord lämnar jag här öppen.

vilka som bör betraktas som oregelbundna ligger utanför ämnet för denna artikel, men en rimlig utgångspunkt är att konjugation 1 (t.ex. *kalla* – *kallade* – *kallat*) är regelbunden, medan de starka verben (t.ex. *springa* – *sprang* – *sprungit*) och de s.k. oregelbundna verben (t.ex. *göra* – *gjorde* – *gjort*) är just oregelbundna. Visserligen finns det regelbundna mönster och tydliga grupper även här (se t.ex. SAG 2 s. 557 ff.), men nya verb böjs i regel inte starkt eller oregelbundet. I fokus här står regelbunden vs oregelbunden böjning, och för adjektivens del torde då motsvarighet till deklination och konjugation vara komparation, som kan vara morfologisk eller perifrastisk. Adjektiven kommer att diskuteras närmare i 5.2.⁴

Med hjälp av den s.k. *ISA-regeln* kan standardtolkningen av sammansättningar, dvs. hur determinativa sammansättningar tolkas, härledas. Regeln, eller snarare generaliseringen, formulerades av Allen (1978 s. 108 f.) och beskriver huvuddelen av sammansättningar, nämligen sådana där »a semantic relationship holds between the compound Z and the compound constituents» som t.ex. »a steam-boat IS A boat, a rose-bush IS A bush, a silk worm IS A worm, a beer-can IS A can etc. » Det förhållande som ISA-regeln beskriver kan formuleras i termer av hyponymi och hyperonymi. I en determinativ sammansättning står det högra ledet i ett hyperonymt, överordnat, förhållande till helheten. Till exempel är en *solstol* en sorts stol, och att *fasadmåla* är att måla. Omvänt är *solstol* hyponymt i förhållande till *stol*.

En grupp av sammansättningar som inte följer ISA-regeln är bahuvrihisammansättningarna. Som typexempel på bahuvrihisammansättning brukar *rödstjärt* och *knäppskalle* nämnas. En rödstjärt är inte en stjärt, utan en fågel, och en knäppskalle är inte ett huvud, utan någon som, bildligt talat, har en knäppskalle. En bahuvrihisammansättning kan oftast skrivas om som någon eller något som har x, dvs. en *rödstjärt* är 'något som har en röd stjärt'. Betydelsen är ofta bildlig eller stereotypisk, t.ex. *svartfot*, *rödskägg*, *dumhuvud* och *svartrock* 'präst'. Andra typer av sammansättningar som inte följer ISA-regeln är de imperativiska, t.ex. *krypin* och *drasut*, samt de kopulativa, t.ex. *svartvit* och *svensk-finsk*. De senare typerna är inte aktuella i denna uppsats.

⁴ Ett alternativt sätt att se på lexikal klass för adjektiv presenterar jag i Josefsson 2001. Där föreslås att adjektivens lexikala klasser motsvaras av avledningssuffixen, så att adjektiv som slutar på -ig utgör en lexikal klass medan adjektiv som slutar på -sam utgör en annan osv. En klass utgörs av adjektiv som *röd* och *arg*, vilka enligt detta synsätt antas ha en Ø-markör för lexikal klass.

2 Material och metod

De språkexempel som jag använder i artikeln har samlats in på olika sätt. På grund av exemplens natur har korpussökningar inte varit möjliga; en stickprovskontroll gav mycket få nedslag på icke-normenliga former. För substantivens del har jag i stället främst sökt via simplexord med oregelbunden plural, enligt de listor som finns i SAG, och därefter, i första hand i *Svenska Akademiens ordbok* (SAOB), letat efter sammansättningar med detta led som högerled. Danska exempel har jag hämtat från *Ordbog over det danske Sprog* (ODS).

Vad gäller bedömningen av huruvida orden är välformade eller inte har jag utgått från min egen intuition, men jag har även rådfrågat andra språkbrukare. För att få en inblick i vanliga språkbrukares val använder jag mig av autentiska exempel som jag har hittat med hjälp av sökmotorn Bing (åtkomst den 8 april 2020). Med hjälp av denna sökmotor har jag också kunnat göra grova frekvensuppskattningar.

För att få en uppfattning om normen har i första hand *Svenska Akademiens ordlista över svenska språket* (SAOL; 2015) och *Svensk Ordbok* (SO; 2009) anlitats.

3 Problematiska pluraler av sammansatta substantiv – presentation och diskussion av data

I avsnitt 3 presenterar och diskuterar jag data. Huvuddelen är svenska sammansättningar, men en del danska data kommer att diskuteras. I 3.1 kommer översikten och i 3.2 en presentation av empiriska data och diskussion, ordled för ordled.

3.1 Presentation av data

I inledningen diskuterades den hypotetiska, men inte aktuella formen **smörgäss* som plural för *smörgås*. Ett annat exempel som kan diskuteras är *trefot*. Ska pluralformen vara *trefötter* eller *trefotar*? För *trefot* anges i SAOL 14 ingen plural alls, medan SO kommenterar att plural undviks. På internet finner man dock både formerna *trefotar* och *trefötter*. En informell

rundfrågning ger vid handen att inget av dessa två förslag upplevs som helt oproblematiskt eller naturligt. Att problemet skulle ha pragmatiska orsaker, till exempel att det skulle finnas alltför liten användning för en pluralform för *trefot* och att formen därför »inte finns», vilket skulle kunna vara en förklaring till problematiska pluralformer för vissa massord och kollektiver (se Josefsson 2018), borde knappast gälla för *trefot*. Ordet *trefot* torde visserligen vara ganska infrekvent i svenska språket, men en engelsk plural, *tripods*, är t.ex. helt oproblematiskt. Orsaken till problemet verkar ligga någon annanstans.

Både *smörgås* och *trefot* är bahuvrihisammansättningar. Den etymologiska bakgrunden till *smörgås* är, enligt SAOB, de små gula, gåsliknande smörklimparna som simmade på ytan av grädden/kärnmjölken när smör kärnades. En sådan smörklick, »en smörgås», kunde sedan bredas ut på en bit bröd. En *smörgås* var följaktligen ursprungligen »något som har en smörgås»; alltså är *smörgås* ursprungligen en bahuvrihisammansättning (som sedan har genomgått en lexikaliseringsprocess). *Trefot*, i sin tur, är »en tingest som har tre fötter», med andra ord också en bahuvrihisammansättning. Som ett första försök till generalisering skulle vi kunna anta att icke-existensen av **smörgäss* för *smörgås* i plural och den problematiska pluralbildningen för *trefot* har med ordens tolkning som bahuvrihisammansättningar att göra. Slutsatsen kan i ett första försök formaliseras på följande sätt:

Generalisering (första försöket): Pluralformen hos bahuvrihisammansättningar där det högra ledet som simplex tar oregelbunden plural är problematiskt.

Generaliseringen ovan måste dock revideras när vi betraktar fler sammansättningar som har samma problem med pluralformen, men där sammansättningarna inte är av bahuvrihitypen. I tablå 2 nedan förtecknas sammansättningar jag har funnit, där simplexformen av högerledet har en oregelbunden plural men där denna plural inte på ett enkelt sätt fungerar i en sammansättning.

De flesta av sammansättningarna i tablå 2 är inte bahuvrihisammansättningar. De är dock alla sammansättningar som inte följer ISA-regeln; en *kofot* är till exempel ett verktyg, *solöga* en (del av en) maträtt och *väglus* en bilist.⁵ I en del av fallen bygger betydelsen på metaforik eller liknelse: *solöga* syftar rimligen på att äggulan är rund som ett öga och gul som solen, medan *elefantöra* är en lövbiff som är tunn och stor som ett elefantöra. Eftersom bahuvrihisammansättningar är en delmängd av de sammansättningar som inte följer

⁵ Vad gäller *solöga* »icke vändstekt ägg» tycks en konkret ögonbetydelse lockas fram i kontexter som »Lägg solögon på pytten, så blir det lite mer matigt!».

Tablå 2. Sammansättningar med högerled, vilka som simplexformer tar oregelbunden plural, men där pluralformen av sammansättningen är problematisk.

Simplex singular	Simplex plural	Sammansättning i singular	Teoretisk pluralform för sammansättning utifrån simplexformens plural
<i>fot</i>	<i>fötter</i>	<i>kofot</i> <i>stenfot</i> <i>guldmyntfot</i> <i>tjockfot</i> <i>kattfot</i> <i>grytfot</i> <i>takfot</i>	<i>kofötter</i> <i>stenfötter</i> <i>guldmyntfötter</i> <i>tjockfötter</i> <i>kattfötter</i> <i>grytfötter</i> <i>takfötter</i>
<i>lus</i>	<i>löss</i>	<i>väglus</i> <i>linslus</i>	<i>väglöss</i> <i>linslöss</i>
<i>moder, mor</i>	<i>mödrar</i>	<i>jordemor/-moder</i> <i>livmoder</i> <i>matmoder</i>	<i>jordemödrar</i> <i>livmödrar</i> <i>matmödrar</i>
<i>mus</i>	<i>möss</i>	<i>datormus</i>	<i>datormöss</i>
<i>rot</i>	<i>rötter</i>	<i>ormrot</i> <i>lakritsrot</i>	<i>ormrötter</i> <i>laktritsrötter</i>
<i>stad</i>	<i>städer</i>	<i>gödselstad</i>	<i>gödselstäder</i>
<i>tand</i>	<i>tänder</i>	<i>kärringtand</i>	<i>kärringtänder</i>
<i>öga</i>	<i>ögon</i>	<i>koöga</i> <i>nejonöga</i> <i>oxöga</i> <i>solöga</i>	<i>koögon</i> <i>nejonögon</i> <i>oxögon</i> <i>solögon</i>
<i>öra</i>	<i>öron</i>	<i>elefantöra</i> <i>språköra</i>	<i>elefantöron</i> <i>språköron</i>

ISA-regeln kan vi göra en justering av generaliseringen ovan, nu formulerad i termer av ISA-regeln:

Generalisering (andra försöket): För sammansättningar som inte följer ISA-regeln och där det högra ledet som simplexord tar oregelbunden plural är denna oregelbundna plural, använd för sammansättningen som helhet, problematisk.

Problemet med de pluralformer som finns i kolumnen längst till höger i tablå 2 och som är konstruerade utifrån pluralformen på simplexordet i kolumnen längst till vänster är att de lockar fram vad jag kallar för en *kärnbetydelse* hos ordet, ofta en konkret betydelse. Uttryckt på annat sätt kan man säga att sammansättningen med oregelbunden plural tenderar att växla till en determinativ tolkning. En *kofot* har otvetydigt en redskapsbetydelse, medan *kofötter* snarast framkallar den bokstavliga betydelsen 'fötter på kor'. (Eftersom det i princip bara är människor som har fötter lockas betydelsekomponenten 'människlig fot' fram.) Detsamma gäller *stenfötter*, *guldmyntfötter* och *kattfötter*, och för alla de

andra sammansättningarna en liknande betydelse.⁶ Språkanvändarna har dock behov av att använda pluralformer. Frågan om hur det ser ut i aktuellt språkbruk samt hur detta förhåller sig till normen, här representerad av SAOL och SO, diskuteras i 3.2.

3.2 Rekommendationer och faktisk användning, ordled för ordled

Ordlistor, andra normerande instanser, framför allt SAOL och SO, samt språkbrukarna själva har hanterat de aktuella sammansättningarna på olika sätt. Avsnitt 3.2 ger en genomgång av hur dessa aktörer har valt att lösa problemen med de aktuella pluralerna.

Låt oss börja med sammansättningar med efterledet *fot*. För *kofot* listar både SAOL och SO både *kofötter* och *kofotar* som möjliga pluralformer. På internet förekommer båda alternativen, men formen *kofötter* dominerar kraftigt: *kofotar* har 4 230 träffar mot 56 500 för *kofötter*.⁷ Möjligen kan man skönja en tendens att affärskedjor som säljer verktyg har satt ner foten och aktivt bestämt sig för formen *kofötter*. (Påståendet skulle naturligtvis behöva följas upp med en ordentlig undersökning.)

För *trefot* anges ingen pluralform alls i SAOL, medan SO explicit skriver att plural undviks. På nätet är pluralformer inte ovanliga, och formen *trefötter* är helt dominerande. Formen *trefotar* förekom 22 gånger och *trefötter* 4 810. Ordet *grytfot* 'ställning för gryta att stå på över eld' finns bara med i SO, men där utan att någon pluralform anges.

⁶ Ett intressant påpekande från en anonym referent är ett fenomen som rör genus och som har vissa likheter med »smörgässfenomenet». Norskans *gråbein* 'varg' har det neutrala *bein* som efterled, och det förväntade genuset på sammansättningen som helhet är därför neutrum. Så är dock inte fallet, utan *gråbein* är uttralt, med *gråbeinen* 'vargen' som bestämd form. Likheten med »smörgässfenomenet» ligger i att helheten får en annan morfologisk kategorisering än efterledet. I fallet *gråbein* är dock en annan faktor inblandad, nämligen den starka generella tendensen att substantiv som betecknar animater har uttralt genus (Aasen 1965 [1864] s. 118, Korsæth 2010 kap 3). »Omkategorieringen» till maskulinum för *gråbein* styrs alltså av ett betydelseparadigm. »Omkategorieringen» till regelbunden pluralböjning för sammansättningar styrs däremot inte av något övergripande betydelseparadigm. Vi kan f.ö. notera att SAOB anger att *gråben* även stundom på svenska har förekommit med genus reale eller maskulinum. Det är dock inte omöjligt att tänka sig att »gråbensfenomenet» och »smörgässfenomenet» är delar av samma, mer omfattande problemområde på ett mer abstrakt plan. Att undersöka detta närmare ligger dock utanför ramen för denna artikel.

⁷ För *kofötter* syftar en del av träffarna på 'fötter på kor'. Vid en genomgång av de 100 första nedslagen på *kofötter* rörde det sig om 7 fall. I samtliga fall handlade det då om en barnfilm vid namn *Hönsrumpa* och *kofötter*. Hur som helst kan vi konstatera att formen *kofötter* dominerar kraftigt över *kofotar* på nätet.

En annan sammansättning med *fot* som efterled är *tjockfot*. En *tjockfot* är en vadarfågel, som förekommer framför allt i tropiska områden; några arter finns dock även i Europa. Namn på växt- och djurfamiljer bildas regelmässigt med hjälp av en pluralform: *svalor* och *lärkor* är till exempel namn på två fågelfamiljer. För den familj som fågeln *tjockfot* tillhör har beteckningen *tjockfotar* valts i en av de tongivande fågelböckerna (Bruun & Singer 1985 s. 136). På nätet förekommer båda formerna, men *tjockfotar* dominerar kraftigt med 1 950 träffar, mot 63 belägg för *tjockfötter*.

För *takfot* ger SAOL *takfötter* som förstahandsval för plural, men nämner även formen *takfotar* som alternativform. SO ger ingen plural alls. På nätet utgör *takfotar* ungefär en fjärdedel av alla nedslag, 1 010, mot 2 860 träffar för *takfötter*.

För *livmoder* anger SAOL pluralformen *livmödrar*, medan SO avstår från att ange någon plural. Mina sökningar ger 735 träffar för *livmodrar*, medan *livmödrar* genererar inte mindre än 6 920 träffar. Följande två autentiska exempel illustrerar den irreguljära formen *livmodrar*, som alltså inte är helt ovanlig:

- (2) Hajar som har två livmodrar föder därför två ungar.
- (3) Det finns kvinnor som har två livmodrar och två livmoderingångar.

SAOL 14 anger för sammansättningarna *matmor* och *jordemor* pluralerna *matmödrar* och *jordemödrar*. Båda dessa lexem finns upptagna i SO, men utan att någon pluralform anges.

Vad gäller plural av *linslus* och *väglus* anger både SAOL och SO endast pluralformerna *linslöss* respektive *väglöss*. En sökning på nätet visar dock att *linslusar* är vanligare än *linslöss* och genererar 4 160 träffar, vilket ska jämföras med 2 910 träffar för *linslöss*. Andelen *väglusar* överensstämmer väl med andelen *linslusar*, även om antalet träffar var betydligt lägre, 83 för *väglusar* och 60 för *väglöss*.⁸

För plural av *datormus* bestämde sig branschen, enligt Catharina Grünbaum (2008), ganska tidigt för formen *datormöss*. Men i en artikel i *Svenska Dagbladet* förklarar Siv Strömquist (2010) att »nog är vi många som föredrar böjningen *datormusar* framför *datormöss*?». Frågan tycks alltså inte ha varit helt enkel. Språkrådet (2020) är idag tydligt i sin rekommendation av formen *datormöss*: »Plural av *datormus* är *datormöss*.» Användningen kommenteras

⁸ Frekvensuppgiften för *väglusar* i förhållande till *väglöss* kompliceras av att många träffar på *väglöss* innehåller en felskrivning av *väglöss*. Siffran ovan är en uppskattning med utgångspunkt i fördelningen i de första 50 träffarna på *väglöss*. Det ska också tilläggas att den enkla *lusar* också kan användas i överförd bemärkelse för 'långsamma personer'. Tack till en anonym referent för detta påpekande.

på följande sätt: »Även *datormusar* förekommer, men är betydligt ovanligare.» Hur Språkrådets svar ska tolkas är inte helt självklart, eftersom dimensionen rätt–fel ställs mot frekvens. SAOL ger pluralen *datormöss*, medan ordet saknas i SO. (Vi ska här komma ihåg att SO är något äldre, från 2009, medan SAOL är från 2015.) På nätet dominerar *datormöss* stort med 156 000 nedslag mot bara 718 för *datormusar*. (Se 5.3 för en diskussion om simplexformen *mus*.)

Ormrot och *lakritsrot* är namn på två växter. Naturhistoriska riksmuseet har i sin satsning *Den virtuella floran* (Anderberg 2017) valt formen *ormrötter*, medan Mossberg & Stenberg (2003 s. 103) har valt en nollplural, *ormrot*. Det ska understrykas att det i Mossberg & Stenberg inte rimligen handlar om en singularform; de andra släktesnamnen i verket har otvetydiga pluralformer, t.ex. *skräppor* (s. 96) och *nörlar* (s. 130). (Formen *nörlar* känns något märklig, men är konstruerad med utgångspunkt i singularen *nörel*, en växt i familjen nejlikväxter.) Mina sökningar har enbart genererat formen *ormrötter* – inte *ormrotar*. I vilken utsträckning nollpluralformen *ormrot* används har inte kunnat undersökas p.g.a. sammanfallet med singularformen.

Även det mer bekanta *morot* innehåller ledet *-rot*, och den etablerade pluralformen är förstås *morötter*. Ingen officiell språkvårdare eller fackterminolog torde ha föreslagit pluralformen *morotar*, men vi kan konstatera att den förekommer då och då i autentiskt språkbruk. Några exempel från mina sökningar återges nedan:

- (4) Idag när jag och maja skulle köpa pizza så gick vi till kosmos och då blev vi anfallna av morotar från himlen, första tanken va väll " hej regnar det morotar ida.
- (5) Det är tur att man får några morotar att städa för ibland (ens eget välmående räcker ju inte alltid...)

Visserligen dominerar *morötter* stort i mina sökningar (774 000 nedslag), men i absoluta tal finns inte så få exempel på *morotar*: 2489. En möjlig hypotes är att formen *morotar* främst används metaforiskt i betydelsen 'lockbete', men exempel (4) visar att detta i alla fall inte är hela sanningen.

Vad gäller det moderna efterledet *stad* har den genomgått en semantisk förskjutning från 'plats', 'ställe' till 'tätort'. Den ursprungliga betydelsen finns kvar i sammansättningarna *bostad*, *eldstad* och *gödselstad* samt de något obsoleta *båtstad* och *skeppsstad* 'landningsplats för båtar'. Både SAOL och SO anger endast pluralerna *bostäder* och *eldstäder*, även om formen *eldstadar* går att belägga. Dock dominerar *eldstäder* stort, med 635 000 nedslag mot 805 för *eldstadar*. För *gödselstad* anger både SAOL och SO endast pluralen *gödselstä-*

der. De sökningar som jag har gjort visar att formen *gödselstäder* också är praktiskt taget allena rådande i jämförelse med den regelbundet bildade pluralen, som då skulle vara *gödselstadar*. Intressant nog förekommer dock *gödselstadar* i en riksdagsproposition från 1889, vilket visar att det inte torde vara utslag av ett skrivfel:

- (6) ett sjukstall, en smedja med skostall, en afträdesbyggnad och två gödselstadar.

Den oregelbundna pluralen *käringtänder*, tänkt som plural för växten käringtand, *Lotus corniculatus*, framkallar betydelsen 'tänder på en käring', dvs. en determinativ tolkning. Både formen *käringtänder* och *käringtandar* låter märkliga, även om både Naturhistoriska riksmuseet i *Den virtuella floran* (Anderberg 2017) och Mossberg & Stenberg (2003 s. 362) har valt att kalla släktet för *käringtänder*. Detsamma gäller för övrigt SAOL. SO ger ingen plural alls för *käringtand*. Vi kan notera att SAOL här har valt motsatt väg jämfört med *tjockfotar*. Varför den regelbundet bildade pluralformen *käringtandar* skulle fungera så mycket sämre än *tjockfotar* och *trefotar* är oklart. Måhända spelar frekvensen in; språkbrukare har säkerligen oftare användning för ett redskapsbeteckning som *kofot* i plural, medan behovet av att sätta plural på *käringtand* är mindre. Ett alternativ som tycks stå till buds är att använda måttfraser som *två stycken* i kombination med singularformen: *två stycken käringtand*. Att göra omskrivningar av detta slag för att undvika knepiga pluralformer är ett alternativ som står till buds i fler fall, men man kan notera att omskrivningssättet torde vara ett andrahandsalternativ. Motsvarande uttryck för *ros*, *nejlika* och *pion* verkar fungera dåligt; det ger ett något onaturligt och stelt intryck: *?? Jag tar två stycken ros, tre stycken nejlika och fyra stycken pion*.

Det danska *løvetand*, ett lite äldre ord för maskros, har enligt ODS samma form i plural, dvs. *løvetand*, trots att pluralen för det enkla *tand* är *tænder*. Vi kan notera att pluralen *løvetand* alltså inte är regelbunden, utan ordet har här en annan oregelbunden pluralform. (Vi kan jämföra med pluralen *ormrot* ovan.) Vi kan också notera att danskt *tand* i betydelsen 'litet steg på skala', 'hack på skala' saknar pluralform enligt ODS.

På svenska kan *oxöga* betyda 'teaterloge med oval öppning'. För denna betydelse ger både SAOL och SO pluralen *oxögon*, en form som enligt mitt språköra låter märklig. Vad gäller *koöga* 'båtventil', 'runt fönster i båt' kan noteras att ordet saknas i både SAOL och SO, men att ordet icke desto mindre går att belägga i autentiskt språkbruk. Följande exempel är från mina sökningar:

- (7) Resan genomförs vid minst 70 bokade resenärer. Pris (Euro) per person: Hyttkategori, Pris. Fyrbäddshytt med koöga
- (8) En huvudregel är att utsideshytter på de övre däckerna har fönster medan hytter på de nedre däckerna har fönstergluggar, så kallade "koögon".

Motsvarande ord finns också i danska i den aktuella betydelsen, men där böjs det regelbundet i plural, *koøjer*, trots att simplexordet, *øje*, har en oregelbunden plural, *øjne*.⁹ Detsamma gäller för övrigt växten *okseøjer*, litt. *oxögon*, plural av 'prästkrag', och *nåleøjer*, plural av 'nålsöga'. Intressant nog listar ODS olika pluralformer för *fiskeøje* i betydelsen 'öga på en fisk' och i betydelsen 'starkt konvex kameralins som fångar in mer än 180 grader', det senare på svenska kallat *fiskögeobjektiv*. I den första, bokstavliga betydelsen anges pluralen *fiskeøjne* (oregelbunden plural *på -øje*), i den andra betydelsen *fiskeøjer* (regelbunden plural *på -øje*). Vi kan konstatera att den oregelbundna pluralen *øjne* är knuten till kärnbetydelsen av *øga*. I utvidgad eller metaforisk användning används pluralen *øjer*, dvs. en regelbunden pluralmarkör.

Frågan är varför kärnbetydelsen tycks vara »konserverad» i de aktuella oregelbundna pluralformerna av sammansättningar – trots att denna inte finns på motsvarande sätt i singularformen. (En bokstavlig läsning kan visserligen framkallas även av singularformer som *køfot* 'fot på ko' och *kæringtand* 'tand på en käring'.) Det borde rimligen inte vara plural i sig som skapar detta – plural ger normalt en flertalsläsning av samma objekt som singularformen; det finns ingen begreppsmässig skillnad mellan *bok* och *bøger*, *hæst* och *hæstar*. Så vari ligger skillnaden? I nästa avsnitt föreslås en analys som bygger på att den för lexemet unika pluralformen bildar en kombination som kan ses som ett idiom på lexemnivå. I avsnitt 6 diskuteras vad kärnbetydelse är och varför just denna har en tendens att konserveras av oregelbunden böjning.

4 Analys – rollen för markörer av lexikal klass

Som presenterades ovan utgår jag från den teoretiska modell som antar att ord bildas genom att ordklasslösa rötter i en första omgång förenas med en markör för ordklass, som är vidarebestämd för lexikal klass. Denna första förening, *First Merge*, skapar en förgrenad struktur som Marantz (1996) kallar för *a phrasal idiom*. (Med *phrasal* avses här enbart att strukturen är förgrenad.) Med *lexikal klass* avses deklination för substantiv och konjugation för verb. Struk-

⁹ Tack till Sten Vikner för denna upplysning!

turen i (1) ovan, här nedan repeterad, något förenklad, i (9), visar hur substantivet *hund* och verbet *lek* enligt detta synsätt är uppbyggda:

I nästa steg byggs strukturen på med särdrag som numerus, definitthet och tempus. En markör för lexikal klass kan, men behöver inte, ha en fonologisk exponent. För deklination 1 (t.ex. *skola* – *skolor*) är markören *a*, för klass 2a är den $\emptyset$, (t.ex. i *stol* – *stolar*) och för 2b är den *e* (t.ex. i *kille* – *killar*). Exempelen visar strukturerna för orden *skola*, *tvätt* och *kille*.

När plural läggs till strukturerna i (10) bestäms pluralexponenten, dvs. vilken fonologisk markör som ska användas, av informationen om den lexikala klassen:

När pluralböjningen är oregelbunden, som t.ex. i *gås* – *gäss*, *fot* – *fötter* och *bok* – *böcker*, är det rimligt att tänka sig att den lexikala klassen är så liten att den bara består av ett enda ord, vilket gör det opraktiskt att representera den med

ett nummer. (Eftersom numrering av lexikala klasser, som t.ex. deklination, i sig är en artefakt och säkerligen inte en del av det mänskliga språkssystemet gör den inte tanken på representationen av lexikala klasser väsentligt annorlunda.) För substantivet *gås* kan vi helt enkelt kalla klassen för LC#GÅS. De ger oss följande schematiska struktur för pluralen *gäss*:

Trädet ovan kan tolkas om som en instruktion: För pluralformen av *gås*, sök upp i listan för oregelbundna pluraler. Det som listas är formen *gäss*.

Eftersom oregelbunden plural är just oregelbunden, alltså lexikalt bestämd, är ordet *gäss* lagrat som en egen lexikal ingång i vårt mentala lexikon. På detta sätt liknar markören för lexikal klass ett restmorfem, som i sig inte bär en särskild betydelse, men som i kombination med ett annat led skapar en särskild betydelse, t.ex. *körs-* i *körsbär* och *hiss-* i *hissna*. I likhet med restmorfemen får rot plus en markör en idiomatisk betydelse. Detta betyder att rot i kombination med lexikal klass i (12) är knutet till ett specifikt begrepp, dvs. kopplas till en idiomatisk betydelse. Detta illustreras med boxen i (13) nedan:

Vad boxen i (13) ringar in är ett idiom på lexemnivå. Notera att det inte är pluralen i sig som skapar idiomet. Plural är ett särdrag med betydelsen 'flertal'; det som bildar den idiomatiska betydelsen är rot plus lexikal klass.

Med den i (13) markerade strukturen som utgångspunkt kan nya sammansättningar bildas, t.ex. nybildningar som *sotgås* – *sotgäss* och *smörgås* – *smörgäss* – om beteckningar av detta slag skulle bli aktuella, t.ex. vid namngivning av nya arter eller underarter av *gås*. Strukturen på den nybildade sammansättningen *sotgås* – *sotgäss* är den följande:¹⁰

¹⁰ En alternativ tanke hade varit att pluralmarkeringen i sammansättningar av typen *smörgåsar* förbinds högre upp, dvs. knyts till hela sammansättningen. Anledningen till den regelbundna pluralen skulle enligt ett sådant synsätt vara att markören för lexikal klass sitter alltför djupt inbäddad för att vara åtkomlig, »synlig» för pluralen. En sådan analys har vissa fördelar, men problemet är att den nod som är syster till $\sqrt{GÅS}$ i (12) innehåller information både om ordklass och deklination (jfr tablå 1). Eftersom ordklassinformationen perkolerar skulle den föreslagna alternativa analysen kräva en förklaring till varför ordklassinformationen på detta sätt sprids till toppnoden, men inte informationen om deklination.

Sammansättningen *smörgås* – *smörgåsar* 'mackor' har i det föreslagna systemet i stället följande struktur:

Formen *smörgåsar* följer direkt av strukturen i (15) eftersom rot och lexikal klass här inte är knutna till ett specifikt begrepp. Den frusna »fågelbetydelsen» följer därför inte med in i sammansättningen.

5 En utblick till andra ordklasser och ordtyper

I detta avsnitt undersöker jag om »smörgässfenomenet» kan ses även för andra typer av sammansättningar och för simplexord. I 5.1 behandlas sammansättningar med verb som högerled, i 5.2 sammansättningar med adjektiv som högerled och i 5.3 simplexord.

5.1 Sammansatta verb

En närmare granskning visar att det finns ganska få sammansatta verb av den typ som skulle vara aktuella. För det första har många kandidater till sammansatta starka eller oregelbundna verb ett förled av partikeltyp, t.ex. *utesluta*, *avbryta* och *ingå*. Jag har inte funnit något fall där sådana verb böjs svagt/regelbundet, dvs. med former som **uteslutade*, **avbrytade* eller **ingådde*. Möjligen

skulle detta kunna antyda att verb med sådana förleder har en annan derivationshistoria än äkta sammansatta verb. Bland »äkta» sammansatta verb, dvs. med en typisk lexikal rot som förled, har jag bara funnit två exempel av den aktuella typen, nämligen *dammsuga* och *närvara*. För *dammsuga* förekommer formerna *dammsugade* – *dammsugat* i vissa dialekter, exempelvis i Småland. Det andra exemplet är sammansättningar på *-vara*, t.ex. *närvara* och *kvarvara*, där preteritumformen är *närvarade* och *kvarvarade*, inte **närvar* och **kvarvar*. Presensformer som **närär* respektive **kvarär* ser vi heller inte; här har vi i stället former som böjs enligt konjugation 1: *närvarar* och *kvarvarar*.

5.2 Sammansatta adjektiv

Ordklassen adjektiv är klart mindre än ordklassen substantiv rent kvantitativt. Många kandidater till sammansatta adjektiv har ett jämförande eller förstärkande förled, t.ex. *sotsvart* och *jätteglad*. Denna typ av adjektiv kompareras dock med svårighet: **sotsvartare* respektive **jättegladare*. Utan att ge en formell analys utgår jag från att komparation i fall som dessa inte fungerar av semantiska skäl.¹¹ Vi bortser därför från sådana exempel och fokuserar på sammansatta adjektiv där förledet inte är jämförande eller förstärkande och där den adjektiviska efterledet har oregelbunden komparationsform. Exempel på adjektiv som har oregelbunden komparativ är *gammal*, *stor* och *tung*. De konstruerade exemplen nedan visar att komparation med suffix inte fungerar med de sammansatta adjektiven *lillgammal*, *nygammal*, *fornstor* och *framtung*:

- (16) a. Kajsa är lillgammal, men Stina är faktiskt **lilläldre*.
- b. Förrätten var nygammal, men huvudrätten var dock **nyäldre*.
- c. Vi levde i fornstora dagar, men de levde nog i **fornstörre* dagar.
- d. Lastbilen var framtung, men släpet var **framtyngre*.

Med utgångspunkt i exempel som de i (16) skulle man kunna dra slutsatsen att »smörgåsprincipen» gäller för sammansatta adjektiv; adjektiv som kompareras oregelbundet som simplexformer fungerar dåligt som efterleder i sammansättningar. Vi kan dock notera att exemplen i (16) genast blir bättre med perifrastisk komparation, vilket torde vara adjektivens motsvarighet till regelbunden plural:¹²

¹¹ Informellt uttryckt torde problemet med typen **sotsvartare* vara att komparationsändelsen har räckvidd över roten; svartare = mera svart än X (där X ofta är outtryckt). Förledet *sot-* tolkas dock som ett jämförande element: sotsvart = svart liksom sot. Att komparera och uttrycka likhet inom ramen för samma ord tycks ge upphov till en tolkningskrock.

¹² I exemplen i (17) har *ännu mer* lagts till. Detta torde inte ha någon betydelse för analysen, utan är ett tillägg som möjliggör upprepning av adjektivet.

- (17) a. Kajsa är lillgammal. Stina är dock ännu mer lillgammal.
 b. Förrätten var nygammal, men huvudrätten var ännu mer nygammal.
 c. Vi levde i fornstora dagar, men de levde i ännu mer fornstora dagar.
 d. Lastbilen var framtung, men släpet var ännu mer framtungt.

Det kan diskuteras i vilken utsträckning exemplen i (17) är välformade, men de flesta torde vara överens om att de är klart mycket bättre än de i (16). Det finns dock en hake med resonemanget ovan, nämligen att sammansättningar med adjektiv som högerled är problematiska att komparera morfologiskt mer generellt – oavsett om komparationen är regelbunden eller oregelbunden. Att komparera *sjuk* är till exempel oproblematiskt både med böjning (*sjuk* – *sjukare* – *sjukast*) och med perifras med *mera/mest* (*sjuk* – *mer sjuk* – *mest sjuk*). Sammansättningen *lungsjuk* är däremot svårare att komparera morfologiskt: *lungsjuk* – *”lungsjukare* – *”lungsjukast*. Slutsatsen är att det egentligen inte går att avgöra om det är den oregelbundna böjningskomparationen eller det faktum att sammansättningen har ett adjektiv som högerled som skapar problem i exempel som de i (16). Det finns indikationer på att ogrammatikaliteten skulle kunna bero på att strukturen inte entydligt pekar ut vilket led som komparativ- respektive superlativsuffixet har räckvidd över och att denna restriktion är av semantisk natur. Vissa sammansättningar har två tydliga betydelser, t.ex. *mörkblå*, som antingen syftar på en färg eller har betydelsen 'politiskt konservativ'. I den senare bemärkelsen har det komparativa inslaget försvunnit, och det är möjligen detta som gör att *mera mörkblå* och *mörkblåare* båda känns naturligare om det handlar om politisk hållning än färg. Sammanfattningsvis är det svårt att visa på någon motsvarighet till »smörgässfenomenet» för sammansatta adjektiv.

5.3 Simplexord

Utgångspunkten för diskussionen hittills har varit sammansättningar. Det visar sig att det även finns exempel på simplexord med oregelbunden böjning som i en ny användning får regelbunden böjning.

För substantivens del är *mus* ett exempel. I betydelsen 'datormus' förekommer både formerna *möss* och *musar*. En teknikfirma saluför t.ex. »möss och tangentbord». Ett annat nedslag vid mina sökningar var »musar och tangentbord». Intressant nog finns ytterligare en användning för *mus* där pluralformen är *musar*, nämligen som vardaglig beteckning för det kvinnliga könsorganet. Här ser vi att användningen av den regelbundna formen *musar* leder tankarna bort från kärnbetydelsen, som torde vara djur av arten *mus musculus*. SAOL

anger dock endast pluralformen *möss* och öppnar inte för att betydelsen 'det kvinnliga könsorganet' skulle ha någon annan pluralform. SO ger inte heller någon särskild pluralform för betydelsen 'det kvinnliga könsorganet', men noterar att pluralformen sällan används för denna betydelse. SO anger dock pluralen *musar* för »typ av (musliknande) litet, knäppförsett pekdon som används för att välja ut program el. kommandon på en dators bildskärm el. för att pricka in koordinater vid datorgrafik». Sammanfattningsvis kan vi konstatera att den oregelbundna pluralen *möss* är tätt knuten till kärnbetydelsen. I den mån regelbunden plural används, *musar*, är det när substantivet har en annan, överförd betydelse.

Ett annat exempel är *rand*, som enligt både SAOL och SO har formen *ränder* som plural. Det förs ingen diskussion om pluralformen *ränder* i de aktuella verken, men min starka intuition är att det bara är i sin kärnbetydelse (som enligt SAOL är 'kant, streck, strimma') som pluralen *ränder* kan komma i fråga. I andra betydelser, t.ex. SO:s 'smalare område vid gränsen till geografiskt annorlunda område, ofta i fråga om (plötslig) höjdskillnad' torde *ränder* inte fungera som pluralform.

Vi kan notera att det inte är så att ett substantiv när det avviker från kärnbetydelsen alltid går över till att konstrueras med en regelbunden plural. Ibland har ordet i en annorlunda användning än den som motsvarar kärnbetydelsen en annan oregelbunden plural. Ett exempel är måttsenheten fot, som – sin uppenbara etymologi till trots – har en annan oregelbunden pluralform, *fot*. Det är dock svårt att göra generaliseringar när det gäller måttsenheter; till exempel har *famn* en regelbunden plural, t.ex. i »70 000 famnars djup», liksom *tvärhand*: *två tvärhänder*: »en dam som var två tvärhänder hög».

För verbens del är *skita* ett exempel på hur regelbunden böjning, enligt konjugation 1, används för en ny betydelse. Jämför de konstruerade exemplen i (18a) och (18b):

- (18) a. Han sket ner hallen.
- b. Han skitade ner hallen.

Eftersom (18a) speglar den ursprungliga betydelsen, kärnbetydelsen (se SAOB, uppslagsordet *skita*), är det rimligt att anta att *skita ner* i (18b) är bildat sekundärt. Återigen ser vi att en ny betydelse hos ett lexem kan utlösa regelbunden böjning (i modellen här medierat via en markör för lexikal klass). Vi kan dock lägga märke till att *skita* i uttrycket *skita i något* 'strunta i något' böjs starkt: *Eleverna sket i skolan och gick och badade*. I detta fall torde uttrycket bygga på en metaforik som tar sin utgångspunkt i kärnbetydelsen av verbet. Ex-

emplet visar att det inte med nödvändighet är fallet att ny användning tvingar fram byte av lexikal klass, från oregelbunden till regelbunden.

Vissa likheter finns mellan *skita* och *frysa*. I den nya, agentiva användningen av *frysa* 'frysa ner något (som konserveringsmetod)' är svag böjning åtminstone ett alternativ, något som också anges i SAOL 14 och SO: *Vi fryste/frös ner alla bären*.

Ett annat verb som har en ursprunglig stark böjning, åtminstone som ett alternativ, är *begrava*. Dock kan även konjugation 2 vara aktuell, som följande exempelpar visar:

- (19) a. Han begravde sin farfar.
- b. Han begrov sin farfar.

I överförd bemärkelse kan man *begrava stridsyxan*. Då är dock enbart regelbunden böjning (konjugation 2) ett alternativ:

- (20) Han begravde stridsyxan.

Om *begravde* i (20) ersätts med *begrov*, *Han begrov stridsyxan*, tolkas exemplet snarast som att stridsyxan genomgick en konkret begravning i jorden.

Sammanfattningsvis ser vi spår av »smörgåseffekten» även för sammansättningar med verb och för simplexord, även om vi inte finner särskilt många fall. För sammansatta adjektiv tycks komparativ- och superlativböjning vara problematisk av oberoende skäl, vilket gör att det är svårt att dra några säkra slutsatser för denna grupp av ord.

6 Kärnbetydelse, faktorn frekvens och processfaktorer – en diskussion

Utgångspunkten för min artikel är pluralformen *smörgåsar* – frågan är varför pluralen inte är *smörgäss*. Det jag föreslår är att en oregelbunden pluralform, som teoretiskt är avhängig en markör för lexikal klass, resulterar i en frusen idiomatisk betydelse. Oftast motsvarar denna betydelse vad jag kallar för kärnbetydelsen hos roten. Ett sådant led, t.ex. *gäss*, kan sedan fritt bäddas in i nya sammansättningar, men då stannar den frysta idiomatiska betydelsen kvar; i fallet *gäss* handlar det om fågelbetydelsen.

Sammansättningar som inte följer ISA-regeln är sammansättningar där hel-

heten inte står i ett hyponymt förhållande till det högra ledet – *kofot* är till exempel inte en hyponym till *fot*, och följer alltså inte ISA-regeln. I sådana fall är den oregelbundna pluralen ofta problematisk därför att den lockar fram rotens kärnbetydelse 'fötter på kor'. Sammansättningen får, med andra ord, en determinativ tolkning, en tolkning som följer ISA-regeln. Ett sätt för språk användare att ta sig förbi denna tolkning är att i stället för den oregelbundna pluralen använda en regelbunden pluralform. Detta skapar dock andra problem, eftersom språk användaren då måste använda en icke-etablerad form, en form som egentligen »inte finns». Språk användaren har alltså valet att satsa på rätt semantik eller en etablerad form. Att använda en icke-etablerad form, t.ex. *fotar* för 'fötter', har sina nackdelar eftersom formen riskerar att ge ett främmande intryck.

En viktig poäng är att föreningen av rot med en markör för oregelbunden lexikal klass (vilket ger upphov till oregelbunden plural) vanligtvis är knuten till vad jag har kallat för *kärnbetydelse*, vilken ofta är konkret. Det kan noteras att de flesta av de högerleder/simplexformer som har diskuterats hör till den basala delen av ordförrådet, t.ex. *fot*, *öga* och *öra*. En ganska naturlig tanke är att frekvent använda lexem »klarar av» att bibehålla oregelbundna former under längre tider just på grund av att vi hör dem så ofta. Jag ska strax återkomma till frågan om frekvensens betydelse, men först ska jag diskutera vad som kan tänkas ligga i begreppet *kärnbetydelse* och varför en sådan ofta lockas fram av den oregelbundna pluralen.

Semantisk förändring av ett lexem sker gradvis, över tid. Visserligen har alla lexem – eller har haft – ett visst betydelsespann, som visar sig i att betydelsen kan skifta något, beroende på kontexten, men det är rimligt att anta, menar jag, att en konkret betydelse generellt är primär, även tidsmässigt, jämfört med en abstrakt betydelse. Betydelseutvecklingen går med andra från konkret till abstrakt, inte tvärtom. Man kan också konstatera att lexemen i tablå 2 i de flesta fall står för basnivåbegrepp (se Rosch m.fl. 1976). (Undantaget är *gödselständer*, som kommer att diskuteras separat nedan. Vad gäller *gås* menar jag att begreppet i den tid när ordet skapades också var ett basnivåbegrepp.) De oregelbundna pluralerna i tablå 2 är gamla och bildade enligt paradigm eller lexikala klasser som inte är produktiva längre. Mitt förslag är att de flesta av lexemen där tillhör en gammal och stabil del av vårt lexikon och att betydelsen blev frusen senast vid den tidpunkt när (den idag oregelbundna) pluralformen inte längre kunde ses som tillhörig ett tydligt paradigm, dvs. en lexikal klass. Eftersom dessa ord tillhör den basala delen av ordförrådet blev den konkreta betydelsen den som frös. Exempelvis skulle detta betyda att betydelsen 'tänder' för

tänder blev frusen vid den tidpunkt när omljud inte längre var produktivt i svenska. Den konkreta betydelsen är alltså den betydelse som är rotens viktigaste och prototypiska betydelse. Kärnbetydelsen kan då definieras som den prototypiska betydelse som ligger i roten. Vi kan alltid leka med språket och skapa nya betydelser, till exempel genom metafor och metonymi, men kärnbetydelsen finns ändå kvar som den prototypiska.¹³ Den prototypiska betydelsen som ligger i roten, kärnbetydelsen, hos $\sqrt{\text{GAS}}$ är fågelbetydelsen, hos $\sqrt{\text{FOT}}$ kroppsdelsbetydelsen, hos $\sqrt{\text{LUS}}$ insektsbetydelse och så vidare.

För *stad* är utvecklingen möjligen något annorlunda. Det är rimligt att anta att betydelsen 'plats', 'ställe' har förbleknat till den grad att detta led snarast har blivit ett restmorfem och att t.ex. *bostad* uppfattas som en formell sammansättning.¹⁴ Det är rimligt att anta att nya sammansättningar med *stad* som efterled i betydelsen 'plats', 'ställe' inte bildas så lätt (detta i motsats till led som *fot* och *hand*). Det är i stället den moderna byggnadsgeografiska betydelsen för *stad* – *städer* som lockas fram i nybildade sammansättningar på *-stad*.

Språkbrukarens dilemma i valet mellan att använda en etablerad form och få fram rätt semantik har lösts på olika sätt – av såväl språkvårdare som språkbrukare. De exempel som jag har tagit upp i sektion 3 visar att det finns enkla fall, till exempel *smörgåsar*, där simplexformens plural, *gäss* inte är aktuell, annat än på skämt. Man kan också spekulera i om formen *smörgåsar* föll sig ganska naturlig i och med att pluralen *gåsar* fanns i svang, framför allt som plural för *gåse* 'gåskarl', 'gåshane'. Den konflikt som annars tycks uppstå mellan oregelbunden böjning – önskad av semantiska skäl – och användningen av en regelbunden pluralform tycks alltså inte riktigt ha uppstått i fallet *smörgåsar*. För andra sammansättningar tycks bruket vackla. Ibland har språkvården valt sida, vilket i de flesta fall tycks innebära att simplexformens oregelbundna plural rekommenderas, till exempel för *kofötter* och *trefötter*. Språkliga normkällor tycks alltså generellt föredra etablerade former, även om dessa riskerar att locka fram »fel» semantik. För vissa ord verkar också en nybildad regelbunden form klumpigare än för andra. Till exempel är det min uppfattning att *trefotar* fungerar bättre än *käringtandar*. Att utreda om detta återspeglar en allmän bedömning och vad den i så fall beror på ligger dock bortom denna uppsats räckvidd.

¹³ Ett exempel är *rygg*, som har en stabil betydelse knuten till människokroppen. Exempel på metaforiska betydelser som har konventionaliserats är *bokrygg* och *stolsrygg*. Exempel på nybildade, icke-etablerade metaforer är *pianorygg* och *byråns rygg*.

¹⁴ Varför *stad* i betydelsen 'plats', 'ställe' inte förblev stabil, som t.ex. *fot* och *hand*, kan inte utredas här, men en möjlighet är att ordet faktiskt inte betecknar ett konkret objekt.

Understrykas ska att vissa grundformer, t.ex. *tand*, med pluralen *tänder*, dock behållit sin flexibilitet och potential till semantisk utvidgning, framför allt med hjälp av metafor och metonymi. Också efter att omljudet slutat att verka har *tänder* kunnat användas när man talar om tänder på en kam. Denna användning bygger rimligen på en aktiv och produktiv metaforisk potential som finns mer generellt hos ord och som utgår från den konkreta, icke-bildliga betydelsen av *tänder*. Samma sak gäller uttrycket *visa tänderna* i betydelsen 'visa sig aggressiv'. Ytterligare en ny metaforisk användning ser vi när man talar om tänder på kugghjul:

(21) Kugghjul för rotorlager 10 tänder

En intressant fråga är förstås varför språkanvändare ofta väljer att fortsätta att använda en oregelbunden form när man skapar en ny metafor, t.ex. *morötter eller piska*, och varför man ibland väljer att gå över till att använda en regelbunden plural, *morotar* (se resonemang ovan). Jag har inget färdigt svar på frågan men några aspekter och exempel antyder i vilka riktningar svaret kan sökas. Låt oss betrakta *gås*:

Vad gäller det vita skummet på vågorna kallas dessa *gäss*. Sekvensen »gåsar på vågorna» bara har genererat ett enda nedslag vid mina sökningar:

(22) Nu blåser det vilda gåsar på vågorna.

Sekvensen »gäss på vågorna» gav däremot 394 belägg. Man kanske skulle kunna förvänta sig att uttrycket med tiden skulle ändras till *gåsar på vågorna*, men så har alltså inte skett. Detta skulle kunna bero på att vi uppfattar bilden av gäss på havet som visuellt tydligare än »smörgäss» som simmar i kärnmjölk och att en tydligare bildlighet håller kvar kopplingen till fåglar, och därmed också den oregelbundna pluralen. En möjlig förklaring skulle alltså handla om med vilken tydlighet som källdomänen i metaforen lever kvar. Ordet *plånböcker* är ett annat exempel. Det har inte blivit ersatt av *plånbokar* i takt med att likheten mellan plånböcker och vanliga böcker minskat. Möjligen skulle frekvens kunna ha en roll att spela för vilken form som vinner burskap; *plånböcker* är ett frekvent använt ord. Intressant nog förekommer formen *plånbo*kar på nätet, dock i klart mindre utsträckning än *plånböcker*; *plånbokar* gav 97 träffar, *plånböcker* hela 1 090 000. Några exempel med formen *plånbokar* ges nedan:

- (23) a. Idag erbjuder Costa del Sol något för alla plånbokar och smaker.
b. Käckt nog har vi inte två plånbokar när vi seglar utan en gemensam med alla kort och pengar i

Ett resonemang om frekvensens roll (ord som vi ofta hör och ofta använder kan fortsätta att utgöra undantag från regelbundna paradigm) är möjligen också relevant för pluralformen av *nejonöga*, en fiskart. Ett samtal med en erfaren fiskare avslöjade att denne inte alls fann formen *nejonögon* märklig, vilket det verkar göra för talare som inte är så insatta i ämnet fiske. En möjlig förklaring skulle kunna vara att en ovanlig form först kan verka stötande för ögat, men att frekvens har betydelse – ögat och örat vänjer sig ganska snabbt. De i sammansättningen ingående segmenten skulle i takt med exponeringen bli mindre framträdande för språkbrukaren.

Frekvensens roll kan möjligen grundas i teorier om hur sammansättningar processas. Mer specifikt gäller frågan om sammansättningar processas som helhet först (*top-down*) eller delarna först (*down-top*). Det svar som ges av Libben (2006) är att processandet generellt går både *top-down* och *down-top*. Detta ger vad han kallar för *maximization of opportunity* (s. 1); enligt Libben säkerställer detta att både nya och tidigare kända sammansättningar kan processas på ett effektivt sätt. Ett och samma system är verksamt för alla sammansättningar, detta för att det inte är klart i förväg om en sammansättning är nybildad (och följaktligen måste tolkas *down-top*) eller gammal och känd, kanske med lexikaliserad betydelse (och följaktligen effektivast skulle tolkas *top-down*). Dock skriver Libben följande: »If a compound word has been presented often enough so that it can be lexicalized, it is stored as a representation that can be retrieved as a whole» (s. 7). Det senare skulle innebära att den som ofta stöter på eller använder en ovanlig sammansättning – som till exempel *nejonöga* – har en större tendens att processa helheten före delarna (*top-down*), vilket rimligen skulle innebära att högerledet, *öga*, och följaktligen även *ögon* är mindre prominent. Med andra ord skulle man i så fall inte tänka på *ögon* när man stöter på pluralen *nejonögon*. Delarnas betydelse är i dessa fall mindre framträdande i relation till helhet i sammansättningar som är frekventa för en viss talare. En undersökning av frekvensens roll i accepterandet av sammansättningar av typen *nejonögon* skulle potentiellt kunna förklara varför vissa språkbrukare accepterar vissa former, medan samma former avvisas av andra. Rent metodiskt skulle en studie av detta vara svår att utföra eftersom variabeln som anger hur väl en talare är förtrogen med en ordform är svår att komma åt.

7 Sammanfattning

I denna artikel har jag diskuterat varför en oregelbunden plural som fungerar för motsvarande simplexord, t.ex. *gäss*, ofta är problematisk om lexemet fungerar som högerled i en sammansättning: **smörgäss*. »Smörgässproblemet» har visat sig gälla för sammansättningar som inte följer ISA-regeln, dvs. sammansättningar där det högra ledet inte är ett hyponym för helheten (en smörgås är inte en gås utan en maträtt). Det svar jag har gett är att en oregelbunden plural har en stark tendens att ge upphov till ett idiom på lexemnivå. Den idiomatiska betydelsen motsvarar rotens mest typiska betydelse. Denna bevaras inuti en sammansättning, t.ex. *smörgäss*, där ledet *gäss* är knutet till fågelbetydelsen; vi får med andra ord en determinativ tolkning av sådana sammansättningar.

Ett sätt för en språkbrukare att undvika den aktuella idiomatiska läsning är att i stället för en oregelbunden plural använda en regelbunden plural, i fallet *smörgåsar* pluralen för deklination 2: *-ar*. Att använda en regelbunden plural, t.ex. för *kofot* – *kofotar*, ger dock upphov till en nybildning, som ofta känns främmande för språkbrukaren. Dilemmat som uppstår kan beskrivas som ett val mellan å ena sidan en konventionell pluralform, som riskerar att ge upphov till en determinativ tolkning av sammansättningen, och å andra sidan en regelbunden plural som riskerar att uppfattas som främmande. För de exempel som har undersökts tycks normkällorna, här främst representerade av ordlistor, ha en stark tendens att välja den konventionella, oregelbundna pluralen. En undersökning av faktiskt språkbruk ger en mer splittrad bild. Ibland överväger till och med användningen av den regelbundna formen, t.ex. *takfotar* som plural för *takfot*.

Litteratur

- Aasen, Ivar, 1965 [1864]: Norsk grammatik. Oslo: Universitetsforlaget.
 Allen, Margaret, 1978: Morphological investigations. Doctoral Dissertation, University of Connecticut.
 Anderberg, Arne och Anna-Lena, 2017: Den virtuella floran. Stockholm: Naturhistoriska riksmuseet. <http://linnaeus.nrm.se/flora/welcome.html>.
 Bruun, Bertel & Singer, Arthur, 1985: Alla Europas fåglar i färg. Stockholm: Bonnier fakta.
 Grünbaum, Catharina, 2008: Datormöss eller datormusar? I: Dagens Nyheter 2 oktober 2008.
 Josefsson, Gunlög, 1995: The Notion of Word Class and the Internal Make-up of Words. I: Working Papers in Scandinavian Syntax 56. S. 1–45.

- Josefsson, Gunlög, 1997: On the principles of word formation in Swedish. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap A 51.) Lund: Lund University Press.
- Josefsson, Gunlög, 1998: Minimal words in a minimal syntax. (Linguistik Aktuell/Linguistics Today 19.) Amsterdam/Philadelphia: Benjamins.
- Josefsson, Gunlög, 2001: The meaning of lexical classes. I: *Nordic Journal of Linguistics* 24(2). S. 218–231.
- Josefsson, Gunlög, 2011: *Ord*. Lund: Studentlitteratur.
- Josefsson, Gunlög, 2018: *Avokadosar och kepsar – ett epentetiskt s med olika funktioner*. I: *Språk och stil* NF 28. S. 5–21.
- Korsæth, Else Marie, 2010: Genus i nynorsk og svensk. En kontrastiv studie. Masteroppgave i nordisk språk. Institutt for lingvistiske og nordiske studier, Universitetet i Oslo.
- Libben, Gary, 2006: Why Study Compound Processing? An overview of the issues. I: Gary Libben & Gonia Jarema (red.): *The Representation and Processing of Compound Words*. Oxford: Oxford University Press.
- Marantz, Alec, 1996: “Cat” as a phrasal idiom: Consequences of late insertion in Distributed Morphology. Ms. MIT.
https://www.academia.edu/17275409/Cat_as_a_phrasal_idiom.
- Marantz, Alec, 1997: No Escape from Syntax: Don’t Try Morphological Analysis in the Privacy of Your Own Lexicon. I: *University of Pennsylvania Working Papers in Linguistics* 4(2). S. 201–225.
- ODS = Ordbog over det danske Sprog. Köpenhamn: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab 1918–. <https://ordnet.dk/ods>.
- Rosch, Eleanor, Mervis, Carolyn B., Gray, Wayne D., Johnson, David M. & Boyes-Braem, Penny, 1976: Basic Objects in Natural Categories. I: *Cognitive Psychology* 8. S. 382–439.
- Mossberg, Bo & Stenberg, Lennart, 2003: *Den nya nordiska floran*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- SAG = Teleman, Ulf, Hellberg, Staffan & Andersson, Erik, 1999. *Svenska Akademiens grammatik*. Stockholm: Norstedts ordbok.
- SAOB = Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien. Lund: Gleerups 1893–.
- SAOL = Svenska Akademiens ordlista över svenska språket. Fjortonde upplagan. Stockholm: Svenska Akademien 2015.
- SO = Svensk ordbok. Stockholm: Norstedts 2009.
- Språkrådet = Vad är plural av *datormus*? Frågelådan. Språkrådets rekommendationer i språkriktighetsfrågor och svar på vanliga frågor om svenska ord, konstruktioner och skrivregler. <https://www.isof.se/sprak/sprakradgivning/frageladan.html>. Hämtad 8 april 2020.
- Strömquist, Siv, 2010: Datormöss säger vi inte. I: *Svenska Dagbladet* 29 augusti 2010.